

Γενική εισαγωγή

ΧΑΛΙΑ ΙΝΑΛΤΖΙΚ ΚΑΙ ΝΤΟΝΑΑΝΤ ΚΟΥΑΤΕΡΤ

Οι τόμοι αυτοί συνοψίζουν το πεδίο της οθωμανικής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, προσφέροντας συγχρόνως νέα ευρήματα και προοπτικές. Στηρίζονται σε μια επιστημονική παράδοση μισού αιώνα και παρουσιάζουν έναν κλάδο μελέτης που βρίσκεται ακόμα σε παιδική ηλικία. Ταυτόχρονα, οι διάφοροι συγγραφείς προσφέρουν τα πορίσματα των δικών τους ερευνών, προχωρώντας πέρα από τη σύνθεση σε νέες αναζητήσεις και αναλύσεις.

Στην προσπάθεια να οργανώσουμε τους έξι αιώνες οθωμανικής ιστορίας, η κλασική περίοδος 1300-1600 θεωρείται μια καλά καθορισμένη, διακριτή περίοδος που χαρακτηρίζεται από απολυταρχική συγκεντρωτική διακυβέρνηση και κατευθυνόμενη οικονομία, ενώ κατά τη διάρκεια της περιόδου «παρακμής» που ακολούθησε, τον 17ο αιώνα, τα υποστυλώματα τούτου του παραδοσιακού πολιτεύματος μπήκαν σε μια διαδικασία μετασχηματισμού. Η απόπειρα των Κιοπρουλού να επαναφέρουν το παραδοσιακό απολυταρχικό και συγκεντρωτικό σύστημα απέτυχε παντελώς κατά την περίοδο των καταστροφικών πολέμων από το 1683 μέχρι το 1699. Ο 18ος αιώνας είδε μια ριζικά διαφορετική Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποκεντρωμένη ούτως ειπείν χάρη στην άνοδο των τοπικών εξουσιών, κάτω από την ηγεσία επαρχιακών προκρίτων και «δυναστειών». Η κεντρική κυβέρνηση ακολούθησε «φιλελεύθερες» πολιτικές, όχι μόνο στη διοίκηση της αυτοκρατορίας αλλά και στη γαιοκτησία και την οικονομία γενικότερα. Εμφανίστηκε επίσης μια ριζική μεταβολή στη στάση των Οθωμανών απέναντι στην Ευρώπη και τον πολιτισμό της. Για πρώτη φορά οι Οθωμανοί παραδέχονταν πλέον την ανωτερότητα των Ευρωπαίων και άρχιζαν να μιμούνται και να δανείζονται τους τρόπους των Δυτικών. Τούτο οδήγησε στην όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση των Οθωμανών από τις δυτικές δυνάμεις, προκειμένου εκείνοι να επιβιώσουν. Ο 19ος αιώνας έφερε νέα ορμή στην πολιτική και οικονομική

εξάρτηση των Οθωμανών από τη Δύση, αλλά και στις ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις εκδυτικισμού.

Στους τόμους μας οι τέσσερις αυτές περιόδους –από το 1300 ως το 1600, ο 17ος, 18ος και 19ος αιώνας αντίστοιχα– εξετάστηκαν από διαφορετικούς ειδικούς ανεξάρτητα· η ενότητα προσέγγισης όμως εξασφαλίστηκε με ένα κοινό σχέδιο που παρουσιάζει τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές πλευρές της περιόδου.

Κάθε κεφάλαιο εμπλουτίζεται ουσιαδώς με πίνακες που παρέχουν λεπτομερή στατιστικά στοιχεία. Συμπεριλαμβάνεται επίσης στο βιβλίο ένας γενεαλογικός πίνακας, ένα γενικό χρονολόγιο, ένας κατάλογος μέτρων και σταθμών και ένα γλωσσάρι. Οι συγγραφείς ελπίζουν πως ο αναγνώστης θα μπορέσει να παρακολουθήσει τη μεταμόρφωση μιας αυτοκρατορίας στο σύνολό της, θεωρημένη από τις βασικότερες πλευρές της.

Ελπίζουμε ότι το έργο θα είναι ανεκτίμητο για κάποιο διάστημα και ότι, χάριστη δική του σύνθεση και στις καινούργιες έρευνες, θα εκποτιστεί στο κοντινό σχετικά μέλλον. Η δημοσίευσή του αποκαλύπτει τα επιτεύγματα και τις αδυναμίες ενός πεδίου που φτάνει στην ωριμότητά του, εξερευνώντας τις κοινωνικές και οικονομικές δομές μιας αυτοκρατορίας, η κληρονομιά της οποίας παραβλέφθηκε για μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα. Η αδιαφορία αυτή εντάσσεται σε μια γενικότερη στάση, η οποία αγνοούσε την οθωμανική επίδραση στο παρόν, όσο ισχυρή και αν είναι αυτή. Μοιάζει διπλά παράξενη τούτη η αδιαφορία δεκαετιών, καθώς το έργο κάποιων σπουδαιών παλαιότερων ιστορικών, όπως *Η διπλωματία του ιμπεριαλισμού* του Ουίλλιαμ Λάνγκερ (*The diplomacy of imperialism*, 1935), τοποθετούσε την αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης στο ίδιο το κέντρο της ευρωπαϊκής ιστορίας (πολιτικής, στην περίπτωση αυτή). Πρόσφατα το οθωμανικό παρελθόν άρχισε να προσελκύει την προσοχή που του αξίζει χάρη στον πραγματικό ιστορικό ρόλο του. Ας πάρουμε για παράδειγμα την εμπορική επιτυχία του συζητήσιμου *Ειρήνη για να μην υπάρξει ειρήνη* του Ντέιβιντ Φρόμκιν (*Peace to end all peace*, 1989), το οποίο εξετάζει τις μεσανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την οθωμανική εμπειρία αναμένεται να ενισχυθεί σημαντικά από τα γεγονότα των αρχών της δεκαετίας του 1990, ιδίως τα συμβάντα στην νοτιοανατολική Ευρώπη και την ανάδυση της Τουρκίας ως διεθνούς δύναμης μεταξύ Ευρώπης, Μέσης Ανατολής και Κεντρικής Ασίας. Οι αυτοκρατορίες πέφτουν, όμως τα κατάλοιπα της επιρροής τους παραμένουν.

Μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι μελέτες της οθωμανικής ιστορίας ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα. Η οπτική αυτή προερχόταν εν γένει από την έμφαση που επικρατούσε τότε στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Ειδικότερα, για τους Ευρωπαίους οι Οθωμανοί αντι-

προσώπευαν κατά κύριο λόγο έναν στρατιωτικό εισβολέα, ο οποίος θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί με την αναβίωση των σταυροφοριών που στοίχιωναν τη δυτική μνήμη. Μετά το 1945 περίπου, το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε προς τις οικονομικές και κοινωνικές πλευρές της οθωμανικής ιστορικής εμπειρίας, εν μέρει χάρη στη διεύρυνση της πρόσβασης στα οθωμανικά αρχεία. Η νέα οπτική συνδεόταν επίσης με την αυξανόμενη έμφαση στην κοινωνική και οικονομική ιστορία στη Δύση. Όπως και πριν δηλαδή, οι τάσεις της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας ακολουθούσαν εκείνες των άλλων περιοχών της ιστορικής έρευνας.

Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας του Φερνάν Μπρωντέλ (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 1949) μπορεί να θεωρηθεί σταθμός, καθώς παρουσίαζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως ολοκληρωμένο τμήμα του μεσογειακού κόσμου, όχι μόνο στον αγώνα για κυριαρχία αλλά και στις οικονομικές σχέσεις του. Σε παλαιότερα έργα, ιδιαίτερα στην *Ιστορία του εμπορίου της Ανατολής* του Βύλχελμ Χάιντ (*Histoire du commerce du Levant*, 1936), ο ρόλος των Οθωμανών στο μεσογειακό εμπόριο εξετάζεται αποκλειστικά από τη σκοπιά των ευρωπαίων (Ιταλών εν προκειμένω) συνεταίρων τους: εξελίξεις λοιπόν που έθιγαν τη θέση των τελευταίων κρίνονται αρνητικά, χωρίς να ληφθούν υπόψη τυχόν θετικές επιπτώσεις για τους ίδιους τους λαούς της περιοχής. Λίγη σημασία δόθηκε στο γεγονός ότι οι Οθωμανοί δεν σκόπευαν να καταστρέψουν το ιταλικό εμπόριο στην Ανατολή, αλλά μάλλον να το ελέγξουν και να επωφεληθούν από αυτό, εξουδετερώνοντας τη λατινική κυριαρχία και εκμετάλλευση όπως είχε καθιερωθεί κατά την περίοδο της παρακμής του Βυζαντίου. Μεταξύ λοιπόν των άλλων συνεισφορών του, το έργο του Μπρωντέλ προσπαθεί να παρουσιάσει τα γεγονότα από την οθωμανική οπτική. Δείχνει τους Οθωμανούς ως φορείς ικανούς για ανεξάρτητη δράση με εσωτερική συνέπεια, και όχι ως παθητικούς θεατές ενός ευρωπαϊκού δράματος, όπως γινόταν για πολύ μεγάλο διάστημα.

Μπορούμε επίσης να πούμε χωρίς υπερβολή ότι η οθωμανική υπερδύναμη στην Ανατολή βοήθησε ουσιαδώς στη διαμόρφωση της νεότερης Ευρώπης. Όταν, για παράδειγμα, βρισκόταν σε εξέλιξη ο αποφασιστικός αγώνας εναντίον της Βενετίας και των ισχυρών Αψβούργων συμμάχων της, που κυριαρχούσαν τότε στην Ευρώπη, οι Οθωμανοί δεν δίστασαν να επεκτείνουν στη Γαλλία, την Αγγλία και την Ολλανδία όσα εμπορικά προνόμια είχαν παραχωρήσει παλιότερα ως διομολογήσεις στη Βενετική Δημοκρατία. Αυτός ο οθωμανικός αναπροσανατολισμός αποδείχθηκε αποφασιστικός σταθμός για την πρωταρχική μερκαντιλιστική και καπιταλιστική ανάπτυξη των αναδυόμενων εκείνων δυτικών εθνικών κρατών (εννοείται ότι υπήρξε σημαντικός και για την οθωμανική οικονομία). Στο εξής όποια ευρωπαϊκή δύναμη επιδίωκε μερκαντιλιστική επέκταση προσπαθούσε να εξασφαλίσει από το σουλτάνο τα οικονομικά τούτα προνόμια, ως προϋπόθεση

για την οικονομική της ανάπτυξη. Η Δύση εξαρτιόταν, στην αρχή τουλάχιστον, από τις προμήθειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –ή μέσω αυτής– για τη νεοεμφανιζόμενη μεταξουργία και υφαντουργία της. Οι πρώτες επιτυχημένες προνομιακές εταιρείες στη Δύση ήταν οι διάφορες «εταιρείες του Λεβάντε».

Στην παρούσα μελέτη τονίζεται η οικονομική σημασία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για το διεθνές εμπόριο, υποτιμημένη μέχρι σήμερα από τους ιστορικούς. Αφενός, οι διάφοροι συγγραφείς ανιχνεύουν εμπορικά μοντέλα που είχαν ξεχαστεί για καιρό από τη δυτική ιστοριογραφία. Ενώ για παράδειγμα ο οριζόντιος εμπορικός δρόμος στη Μεσόγειο, μέσω της Μέσης Ανατολής προς τη Βενετία ή τη Γένοβα, θεωρούνταν ο βασικός σύνδεσμος με την Αραβία και την Ινδία, από το 1400 περίπου και μετά είχε αναπτυχθεί μέσα από τα οθωμανικά εδάφη και ένας κάθετος διεθνής εμπορικός δρόμος, από Νότο προς Βορρά μέσω της Δαμασκού, της Προύσας, του Άκκερμαν και του Λβοβ. Τα λεγόμενα ανατολίτικα αγαθά, μεταξύ των οποίων τα μπαχαρικά, το μετάξι και τα βαμβακερά είδη, έφταναν μέσω αυτού του δρόμου στην Πολωνία, στις χώρες της Βαλτικής και στη Μοσχοβία. Ακόμα ανατολικότερα, η Ουγγαρία και η Σλοβακία, μέσω των λιμανιών του Δούναβη και του Μπρασόβ στην Τρανσυλβανία, αποτελούσαν άλλη μια αγορά για το εμπόριο Βορρά-Νότου. Κατά καιρούς, η Ουγγαρία δεχόταν μέσω αυτού του δρόμου περισσότερα μπαχαρικά από όσα δεχόταν μέσω της Βενετίας. Στις περιπτώσεις αυτές, τα κατάστιχα των οθωμανικών τελωνείων αποδείχθηκαν να υποστηρίζουν πλήρως τα ευρήματα των Πολωνών, Ούγγρων και Ρουμάνων ιστορικών.

Οι συγγραφείς του παρόντος έργου, αφετέρου, εξετάζουν την κυμαινόμενη σημασία του εμπορίου στο παγκόσμιο πλαίσιο. Τον 16ο αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο παγκόσμιο εμπόριο. Οι μεγάλοι βεληνεκούς περιπέτειες της αυτοκρατορίας –στον Βόλγα, στη Μεσόγειο, στο Αζερμπαϊτζάν και στην Κασπία, την Υεμένη, στο Άντεν και το Ντίου, στη Σουμάτρα και τη Μομπάσα– είχαν όλες τους οικονομικές συνεπαγωγές. Η στρατιωτική δράση των Οθωμανών συνδεόταν συχνά με οικονομικά και χρηματικά ζητήματα, όπως τον έλεγχο του δρόμου του μεταξιού από την Ταυρίδα (Ταμπρίζ) στην Προύσα, του δρόμου Άκκερμαν-Λβοβ, των πηγών τροφίμων και οικοδομικών υλικών για την Κωνσταντινούπολη στη Μαύρη Θάλασσα, της Υεμένης και του Άντεν για το εμπόριο με την Ινδία. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) και η εμφάνιση Άγγλων και Ολλανδών στη Μεσόγειο (1580-90) σηματοδότησαν την απαρχή του υποβιβασμού της αυτοκρατορίας σε περιφερειακό κράτος. Ταυτόχρονα, η ανάδυση της ατλαντικής οικονομίας, με τα τεράστια αποθέματα της Αμερικής σε φθινό ασήμι, βαμβάκι και ζάχαρη, και πάνω απ' όλα ο επιθετικός μερκαντιλισμός της Ευρώπης, προκάλεσαν την κατάρρευση του οθωμανικού νομισματικού συστήματος, οδηγώντας σε δραματικές μεταβολές κατά τον 17ο

αίωνα. Στη συνέχεια η σχετική σημασία του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου για την παγκόσμια οικονομία μειώθηκε, μολοντί στην πραγματικότητα μετά το 1750 περίπου ο όγκος του αυξήθηκε, ιδιαίτερα την περίοδο 1750-1850. Το διεθνές εμπόριο έφτασε σε ύψη που δεν είχε ξαναδεί σε ολόκληρη την οθωμανική ιστορία. Το 1914, έτσι, η οθωμανική οικονομία και εκείνη της Δύσης αλληλοδιαπλέκονταν πια σε πρωτοφανή έκταση. Με όρους όμως οικονομικής σημασίας, οι Οθωμανοί είχαν υποβιβαστεί σε δύναμη δεύτερης τάξης.

Η ανάλυσή μας για το εξωτερικό εμπόριο τονίζει δικαιολογημένα τον δυναμικό ρόλο των Οθωμανών στην παγκόσμια οικονομία. Παράλληλα, οι διάφοροι συγγραφείς εξετάζουν διά μακρών τη σημασία του εμπορίου μέσα στα οθωμανικά σύνορα, δραστηριότητα που συχνά υποτιμήθηκε προς όφελος του εξωτερικού εμπορίου. Το ενδοοθωμανικό αυτό εμπόριο έπαιξε ζωτικό ρόλο στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας, ακόμα και στα τελευταία χρόνια της, σε βαθμό που δεν έχει φωτιστεί επαρκώς από τη μέχρι τώρα βιβλιογραφία. Ανιχνεύοντας σε γενικές γραμμές διαχρονικά την ιστορία αυτών των μοντέλων εσωτερικού εμπορίου –έμφαση που προέρχεται από την επιδίωξή μας να παρουσιάσουμε την ιστορία από την οθωμανική σκοπιά– βλέπουμε εμφανώς τη μακροαίωνα συνέχειά τους. Φυσική συνέπεια: μπορούμε να δούμε καθαρότερα τη διαλυτική επίδραση των εδαφικών απωλειών της ύστερης οθωμανικής περιόδου, η οποία εξέτρεψε, περιέκοψε ή και κατέστρεψε εντελώς τα καθιερωμένα δίκτυα εσωτερικού εμπορίου.

Με παρόμοιο τρόπο, οι συγγραφείς έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη σχημάτων γαιοκτησίας και μορφών αγροτικής εκμετάλλευσης. Το αποτέλεσμα είναι να αναδύεται σταδιακά μια συνολική εικόνα του κρίσιμου αγροτικού τομέα καθ' όλη την οθωμανική περίοδο. Εξηγούμε και ανιχνεύουμε την εντυπωσιακή συνέχεια των μοντέλων μικρής γαιοκτησίας, ενώ δείχνουμε και το πώς και πότε εμφανίστηκαν τελικά μεγάλα κτήματα. Σε γενικές γραμμές διαπιστώσαμε πως, σε βάθος τόπου και χρόνου, μεγάλα κτήματα έτειναν να σχηματίζονται περισσότερο σε γαίες που τώρα πρωτοκαλλιεργούνταν, παρά σε ήδη κατοικημένες περιοχές. Η τάση αυτή υπήρξε ιδιαίτερα έντονη τον 19ο αιώνα, όταν το κράτος εγκατέστησε πρόσφυγες και ανυπότακτες φυλές σε εδάφη που προηγουμένως ήταν σχεδόν ακατοίκητα. Εστιάζοντας στη γεωργία, συνεισφέρουμε σε μια διαμάχη η οποία απασχολεί ιστορικούς και ιστοριοκοινωνιολόγους για πολλές δεκαετίες. Η διαμάχη επικεντρώθηκε στο ζήτημα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού και στη χρησιμότητα των μοντέλων του Μαξ και του Βέμπερ. Κάποια στοιχεία της έρευνας στο παρόν έργο υποδεικνύουν περιορισμούς στη χρησιμότητα των μοντέλων αυτών: το οθωμανικό χωριό δεν ήταν εν γένει μια αυτάρκης κοινωνική οντότητα ανεξάρτητη από την πόλη. Ήδη από νωρίς είχε αναπτυχθεί αρκετά μια χρηματική οικονομία στον οθωμανικό κό-

σμο, για να επεκταθεί κατόπιν σημαντικά στον 19ο αιώνα. Επιπλέον, η μικρή γαιοκτησία –και όχι τα μεγάλα κτήματα– ήταν εκείνη που δημιουργούσε το μεγαλύτερο μέρος του εμπορεύσιμου πλεονάσματος καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Χάρη στις σχολαστικά λεπτομερείς φορολογικές και πληθυσμιακές απογραφές της γραφειοκρατίας, διακρίνουμε πλέον έναν οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό που βασιζόταν στο ζεύγος *χανέ-ζευγαριού* στις αγροτικές περιοχές, κοινωνικό σχηματισμό ο οποίος περιγράφεται πλήρως για πρώτη φορά στον τόμο αυτό από τον Ιναλτζίκ. Πράγματι, πρόκειται ακριβώς για το «αγροτικό οικογενειακό νοικοκυριό» (*labor farm*) που εξετάζει ο Α. Β. Τσαγιάνωφ ως ανεξάρτητο τρόπο παραγωγής.

Στον δεύτερο τόμο, η αντιμετώπιση εκ μέρους μας των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων κατά την περίοδο περ. 1600-1914 (αγνοούμε την προγενέστερη περίοδο για λόγους που εξηγούνται στον πρόλογο) επεκτείνει, μερικές φορές δε και απορρίπτει τις υπάρχουσες περιγραφές από πολλές σημαντικές απόψεις. Πρώτον, οι συνεισφορές των διάφορων συγγραφέων συντείνουν σε μια περιεκτική έκθεση που υποδεικνύει αξιοσημείωτες συνέχειες στα κέντρα της βιοτεχνίας. Σε πολλές περιπτώσεις βιοτεχνικά κέντρα που ανθούσαν γύρω στο 1600 εξακολουθούσαν να είναι ενεργά το 1914. Δεύτερον, όπως και οι τομείς του εμπορίου και της γεωργίας, θεωρούμε ότι η οθωμανική βιοτεχνία είχε τη δική της εσωτερική δυναμική και προσαρμοζόταν δημιουργικά στις μεταβολές των εσωτερικών και διεθνών συνθηκών. Μερικές φορές έτσι εμφανίζονταν νέα κέντρα παραγωγής, συχνότερα όμως νέες παραγωγικές μέθοδοι και/ή νέα προϊόντα, προκειμένου να διατηρηθούν οι αγορές ή να αξιοποιηθούν νέες ευκαιρίες. Όπως δε και στην περίπτωση του εμπορίου ή της γεωργίας, διαπιστώνεται ότι η κατιούσα πολιτική ισχύς του κράτους και οι συνεπαγόμενες εδαφικές απώλειες έπαιξαν ζωτικό ρόλο στην ιστορία της οθωμανικής βιοτεχνίας.

Στους τόμους αυτούς δίνουμε ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τη Δύση, οι οποίες εντατικοποιήθηκαν μετά τον 16ο αιώνα. Το οθωμανικό κράτος υπήρξε η πρώτη ασιατική αυτοκρατορία που έζησε τον αντίκτυπο της εντυπωσιακής ανόδου και επέκτασης της Ευρώπης στο οικονομικό και το στρατιωτικό πεδίο. Ενώ η μερκαντιστική Δύση ενδιαφερόταν βαθιά για τη διατήρηση και την εκμετάλλευση αυτής της αγοράς, τόσο ζωτικής για την οικονομία της, οι αυτοκρατορίες των Αψβούργων και της Ρωσίας, εκμεταλλευόμενες τη νέα πολεμική τεχνολογία, υιοθέτησαν μια επιθετική πολιτική για την κατάκτηση και το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήδη λοιπόν στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα το λεγόμενο Ανατολικό Ζήτημα εμφανιζόταν στην ευρωπαϊκή πολιτική, βάζοντας στην ημερήσια διάταξη το θέμα της ίδιας της ύπαρξης της αυτοκρατορίας. Τη νέα αυτή περίοδο η ευρωπαϊκή ηγεμονία άλλαξε τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από θέση κυριαρχίας σε θέση

όλο και αυξανόμενης εξάρτησης. Σε μια προσπάθεια να βρουν έξοδο από την κρίση, οι Οθωμανοί προσπάθησαν να μεταβάλουν πρώτα το στρατό τους, κατόπιν τις διοικητικές δομές τους. Εμφανίστηκε έτσι για τους Οθωμανούς ό,τι μπορούμε να ονομάσουμε Δυτικό Ζήτημα, με την έννοια ότι μια παραδοσιακή μουσουλμανική κοινωνία προσπαθούσε να προσδιορίσει μέχρι ποιο βαθμό θα έπρεπε να υιοθετήσει τους τρόπους της Ευρώπης.

Οι στρατιωτικές και διοικητικές αυτές μεταβολές συνόδευσαν και επιτάχυναν όλο και περισσότερες εισαγωγές από τη Δύση, όχι μόνο σε όπλα αλλά και σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Τον 18ο αιώνα η ουσιαστική μείωση του κόστους μεταφοράς και βιοτεχνίας στην Ευρώπη οδήγησε σε μια πρωτοφανή αύξηση του εμπορίου με τα οθωμανικά εδάφη. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, επιπλέον καινοτομίες στην τεχνολογία των μεταφορών άλλαξαν ακόμα περισσότερο το πρόσωπο της γης και την πυκνότητα του πληθυσμού.

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εξέλιξη κατά τη μετακλασική περίοδο ήταν ο οθωμανικός «φιλελευθερισμός» σε ζητήματα πολιτισμού και οικονομίας. Τα προνόμια των διομολογήσεων επεκτάθηκαν σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη. Όπως δείχνουν οι συγγραφείς, μια φιλελεύθερη πολιτική ήταν εμφανής και στα δικαιώματα γαιοκτησίας, στα βακούφια και στη φοροεκμίσθωση· τα στοιχεία αυτά συνεπάγονταν διοικητική αποκέντρωση και προκάλεσαν την άνοδο των επαρχιακών προκρίτων και την απώλεια του ελέγχου των επαρχιών εκ μέρους της κεντρικής γραφειοκρατίας. Κατά τον τελευταίο οθωμανικό αιώνα, ο φιλελευθερισμός επανήλθε με την καταστροφή το 1826 των γενιτσάρων, προστατών των συντεχνιακών προνομίων, καθώς και με την Αγγλοτουρκική Σύμβαση του 1838. Στο εξής οι προσπάθειες της κυβέρνησης να κατευθύνει την οικονομία, αφού σχεδόν την κατέστρεψαν κατά τον ύστερο 18ο αιώνα, μειώνονταν σταθερά. Τον 19ο αιώνα, ωστόσο, το κράτος εξακολουθούσε τις απόπειρές του να παρεμβάλει και να προστατεύει. Η συγκεντρωτικοποίηση της διοίκησης, που χαρακτηριζόταν από τεράστια αύξηση στον αριθμό και στις αρμοδιότητες των γραφειοκρατών, συνοδεύτηκε από στρατιωτικές αλλαγές οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα έναν ασύγκριτα μεγαλύτερο και ισχυρότερο κρατικό μηχανισμό, σε σχέση με εκείνον της προηγούμενης περιόδου. Οι πόλεμοι και οι απώλειες εδαφών, ωστόσο, συνέχισαν να κλονίζουν τα εμπορικά δίκτυα και να σφυρηλατούν καινούργια, επηρεάζοντας κατόπιν βαθιά τόσο τις αγροτικές όσο και τις βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Με λίγα λόγια, προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε μια ερμηνεία της οθωμανικής κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας στο παγκόσμιο πλαίσιο της μέσα από νέες οπτικές, όπου αυτό ήταν δυνατόν, βασιζόμενοι σε αυθεντικό αρχειακό υλικό και στις πιο πρόσφατες μελέτες που απορρέουν από τις ίδιες αυτές πηγές.